

Haki KASUMI

**PENGJET, ROBËRIT DHE PERSONAT E ZHDUKUR GJATË
LUFTËS NË KOSOVË (1998-1999)**

Gjatë luftës në Kosovë më 1998-1999, forcat e armatosura të Republikës Federale të Jugosllavisë (RFJ), në fushatën e programuar, planifikuar dhe të institucionalizuar shtetërore, me qëllim shfarosjen e shqiptarëve dhe ndryshimin e dhunshëm të përbërjes etnike të Kosovës, duke dëbuar rreth një milion qytetarë, duke vrarë mbi 12 000 civilë të pambrojtur të të gjitha etnive dhe sidomos të shqiptarëve, në mesin e të cilëve 1 392 fëmijë, mbi 800 prej tyre nën moshën 5-vjeçare dhe 1 739 femra. Kështu ato forca pushtuese, gjatë agresionit ushtarak në Kosovë, kryen numër të madh të krimeve ndaj popullatës civile shqiptare, si: vrasje të burrave, grave, fëmijëve; plagosje, burgosje, deportime, masakrime, zhdukje me dhunë, dhunime të grave, marrje të pengjeve; sjellje brutale ndaj të zënëve robër lufte dhe ndaj të plagosurve, vrasjen e tyre; shkatërrime të objekteve të banimit si dhe të objekteve medicinale dhe fetare; shkatërrime të trashëgimisë kulturore historike të karakterit fetar si dhe lloje të tjera të krimeve kundër njerëzimit dhe të drejtës ndërkombëtare.

Krimet kundër njerëzimit dhe qëllimet gjenocidale të Serbisë ndaj popullsisë civile shqiptare të Kosovës, në mënyrë edhe më bindëse vërehen nga masakrat - vrasjet masovike dhe nga numri i madh i tyre. Vrasje masovike, përkatësisht masakra, ku brenda një kohe të shkurtër në të njëjtin vend janë vrarë me dhjetëra e qindra civilë shqiptarë. Veprime të tilla kanë ndodhur në: Reçak, Meje, Likoshan, Qirez, Lybeniq, Abri të Epërme, Krushë të Madhe, Krushë të Vogël, Suharekë, Kralan, Meje, Korenicë, Qyshk, Rezallë, Çikatovë, Llashticë, Burim, Malishevë, Izbicë, Pastaselë, Rahovec, Zhegovc e vende të tjera.

Krahas masakrave masive, forcat serbe ndaj popullatës civile shqiptare bënë edhe vrasjen e familjeve të tëra të dalluara ose shumicën prej tyre, madje pa përjashtuar edhe fëmijë foshnje disamuajshe e pleq. Raste të krimeve të këtilla makabre janë vrasjet e familjes Duriqi, Berisha, Çerkezi, Jashari, Vejsa, Hoti, Deliu, Muçolli e të tjera. Lloje të krimeve të rënda janë edhe rastet e vrasjes së shqiptarëve dhe hedhja e tyre në puse (bunarë), lumenj dhe liqene. Në Kosovë janë evidentuar, deri më tani 22 raste të tilla.

Krime të rënda makabre me trupat e shqiptarëve të vrarë e të masakruar janë bërë edhe në territorin e Serbisë: kamioni frigorifer i mbushur me plot trupa të shqiptarëve hidhet në lumin Tisa, e rast i ngjashëm ndodh edhe në liqenin e Peruçacit në Bajna Bashta e vende të tjera. Të gjitha varrezat masive me trupa të civilëve shqiptarë të vrarë padrejtësisht, u krijuan me direktivë të pushtetit të Beogradit dhe me qëllim të asgjësimit dhe të zhdukjes së gjurmëve të krimit. Numri i përgjithshëm i varrezave të tilla është i shumtë. Deri më tash në Kosovë janë zbuluar një pjesë e tyre. Duhet veçuar varrezën e veçantë në Izbicë ku u gjetën kufomat e 158 civilëve shqiptarë të vrarë e të masakruar. Supozohet se në Kosovë janë mbi 400 varreza masive të viktimave të civilëve shqiptarë dhe të civilëve të tjerë joserbë. Kjo bazë përmban të dhënat e evidentuara deri më tash nga burimet vendore e ndërkombëtare.

Me qëllime dhe synime të fshehjes së krimeve të shumta, u krijuan edhe varreza masive në territorin e Serbisë, me trupa të shqiptarëve civilë të vrarë, si: në Batajnicë, Petrovo Selo, Bajna Bashta, Peruçac, Rudnicë, Kizhevak e vende të tjera. Nga këto varreza masive në territorin e Serbisë, të zbuluara dhe të ekshumuara deri më tash janë gjetur mbetjet mortore të afër 1 000 civilëve shqiptarë të evidentuar si të zhdukur dhunshëm në luftën e viteve 1998-1999 në Kosovë. Gjithashtu janë zbuluar edhe raste, kur trupat e civilëve shqiptarë janë djegur nga forcat e armatosura të pushtuesit. Veprime të tilla makabre janë kryer në fshatin Goden, Kralan, Krushë e Madhe, Krushë e Vogël, Poklek e vende të tjera. Trupa të shumtë të civilëve shqiptarë mendohet se janë djegur edhe në furrëllartat e: Trepçës, Obiliqit, Drenasit, Maçkaticës, Borit e gjetiu nëpër Serbi. Në këtë punim timin si vërehet edhe në titullin e tij, unë do të fokusohem në tri lloje të krimeve të rënda të luftës dhe të krimeve kundër njerëzimit, me përmbajtjen e tyre të dukshme gjenocidale, si pengmarrja, robërit e luftës dhe të zhdukurit me forcë gjatë kësaj periudhe të agresionit dhe të luftës në Kosovë.

Pengjet e luftës

Në fjalorët e gjuhës shqipe nuk ka ndonjë shpjegim të veçantë për këtë togefjalësh. Është vetëm një shpjegim i shkurtër në fund të shpjegimit të saj: peng; (njeriu që zihet e mbahet peng nga ana e armikut)¹. Në Kosovë pengmarrja si veprim dhe akt dhune, ka një histori të gjatë. Unë do të fokusohem në ndriçimin e veprimeve të tilla nga pushteti okupues serb gjatë periudhës kohore të operacioneve luftarake të luftës së fundit në Kosovë.

¹ Fjalori i gjuhës shqipe, Tiranë, 1954, f. 387-388; Fjalori i gjuhës së sotme shqipe, Rilindja, Prishtinë, 1981, f. 1399.

Supozohet se numër i madh i civilëve shqiptarë dhe të nacionaliteteve të tjera joserbe ishin viktime të veprimeve të tilla kriminale të forcave serbe. Veprimet e pengmarrjeve të dhunshme dhe të paligjshme të forcave serbe gjatë periudhës të luftës në Kosovë kishin shtrirje në të katër anët e Kosovës.

Fokusi i forcave të pushtuesit në fillim të luftës ishte i përqendruar në vatrat qendrore të luftimeve si në Drenicë e Dukagjin. Paralel me veprimet e tjera kriminale si dëbim, vrasje e civilëve, dhunim i femrave, granatim i fshatrave, vende-vende edhe ndaheshin meshkujt nga femrat dhe burrat izoloheshin dhe më vonë dërgoheshin në stacione policore, ngujoheshin nëpër hapësira të ndryshme dhe mbaheshin peng pa ndonjë arsyetim apo vendim gjyqësor. Grupet e shumta të civilëve të marr peng nga forcat policore e ushtarake serbe më vonë shfrytëzoheshin për veprime të ndryshme të interesave të pushtuesve: kushtëzime që të detyrohen të dorëzohen familjarët e tyre të angazhuar si ushtarë në Ushtrinë Çlirimtare të Kosovës, shfrytëzoheshin si mburojë e gjallë gjatë luftimeve apo sulmeve nëpër fshatra e vendbanime të tjera të populluara me shqiptarë, detyroheshin të hapin istikame dhe strehimore të ndryshme ku do të fshiheshin ushtarët dhe policët serbë, një pjesë dërgoheshin nëpër gjykata ku mbaheshin një kohë të gjatë pa vendime të gjykatave, por kishte edhe raste kur edhe gjykohehin, pasi ngarkoheshin me vepra të cilat ata nuk i kishin kryer.

Për shumicën e veprimeve të tilla të padrejta do të sjellim të dhënat e vjela nga dëshmitarët okularë dhe të mbijetuarve të ndryshëm të torturave dhe mundimeve të shumta çnjerëzore të ushtruara ndaj tyre, nga shërbëtorët e atij pushteti mizor. Veprimet kriminale të pushtetarëve sllavë të jugut në formatin e pengmarrjes kanë një histori të gjatë dhe të pandërprerë gjatë periudhës mbi një shekullorë. Në këtë qasje të përpjekjeve për ndriçimin e veprimeve kriminale të pushtetit okupues të Serbisë do të fokusohemi në evidentimin e masave që i paraprinë zbatimit praktik të planeve të kahershme antishqiptare që kishin për qëllim spastrimin e viseve etnike shqiptare të pushtuara dhe të kolonizuara me popullatë sllave-serbe e malazeze. Një nismë të tillë e kishte ndërmarr i ashtuquajtimi Kuvendi i Jugosllavisë, më 1988, kur kishte aprovuar “Programin jugosllav për Kosovën”, i cili e shtronte kërkesën që në Kosovë duhej të mbesin 49 për qind shqiptarë dhe numri i serbëve të rritet në 51 për qind të popullsisë së përgjithshme. Me këtë program, qarqeve serbe iu kishte dhënë mundësia që më shqiptarët të sillën si të jenë robër lufte,² dhe pengje të luftës, me të cilët

² Faton Mehmetaj, Veprimtaria kriminale e “Dorës së Zezë” serbe në trojet shqiptare, Prishtinë, 2004, f. 366; Fetnete Ramosaj, Organizatat ekstreme serbe në Kosovë, Prishtinë, 2015, f. 51.

do të veprohet si të duan pushtetarët e regjimit. Në Kosovë për një dekadë ishte në fuqi ligji i xhunglës, shqiptarët kishin mbetur në mëshirën e fatit, ndërsa nga viti 1998, aty po zhvillohej një luftë e pabarabartë dhe e pashpallur. Nga pushteti okupues, po kryheshin krime të shumta ndaj civilëve shqiptarë.

Gjatë këtij viti ishin vrarë e masakruar nga forcat ushtarake policore e paramilitare serbe 2 200 shqiptarë, ishin marrë peng ose evidentoheshin të zhdukur së paku 1 300 të tjerë, 1 700 shqiptarë të tjerë ishin privuar nga liria ose ishin nën hetime; 450 000 shqiptarë ishin shpërngulur me dhunë, nga të cilët 150 000 kishin kërkuar strehim në Shqipëri, Maqedoni, Bosnjë-Hercegovinë, Mal të Zi dhe në vende të tjera të botës; ishin shkatërruar afro 45 000 objekte banime ose pune; shumë fshatra ishin shkatërruar tërësisht; ishin plaçkitur shuma të mëdha të të hollave, stoli, mjete të transportit, makina bujqësore e kafshë pune dhe ishin shkatërruar të mbjellat.³

Të gjitha këto veprime kriminale ishin pjesë e projekteve dhe planeve të makinerisë shtetërore të Serbisë. Pjesë e veprimeve të ngjashme ishte edhe plani i njohur me emrin “Leopardi”. Përmes këtij plani zbatoheshin një metodë e sinkronizuar nga ushtria, policia dhe paramilitarët: “Frikëso dhe sulmo, fut nëpër bodrume njerëz të pambrojtur, një fshat ose një lagje të qytetit, në mënyrë që të lëvizë pastaj nga frika e tërë popullsisë”.⁴ Në lëvizjet e tilla pasonin veprimet e tjera në mesin e të cilave edhe marrja peng e individve dhe grupeve të shqiptarëve të cilët ishin në listat e të ashtuquajturve “armiqt e Serbisë”. Veprimet e tilla dhe të ngjashme me to, ishin burimi kryesor i kategorisë së personave të evidentuar të zhdukur të luftës në Kosovë. Gjatë kësaj periudhe të luftës, Serbia veproi si edhe herëve të tjera, duke u mbështetur në parimet se: në Kosovë flaka e tokës së djegur duhet t’i përfshijë të gjitha anët e saj; tymi i vatrave shqiptare duhet të dëshmojë se ato vise janë fikur përgjithmonë; hiri i kufomave të karbonizuara dhe shtëpive të bëra shkrumb duhet të shkaktojë trishtimin vdekjeprurës; në botë duhet të japim lajme: “Po i vrasim, se po na detyrojnë!”⁵ Përveç këtyre parimeve të lartpërmendura, ekspertët ushtarakë serbë shfrytëzonin edhe mjeshhtërinë e tyre tradicionale gënjeshtërën serbe. Kështu sipas rrëfimeve të një ushtari serb: *“Ishte java e fundit e muajit korrik të vitit 1998, kur komandantët e skuadrave, të togjeve, të kompanive, të batalioneve dhe të brigadave morën urdhër që të njoftonin vrasësit e tyre*

³ Fetnete Ramosaj, Kundër harresës - Gjenocidi i Serbisë në Kosovë 1998-1999, Prishtinë, 2017, f. 9-10.

⁴ *Po aty*, f. 14.

⁵ Hakif Bajrami, Fejton i botuar në revistën e përjavshme “Fokus”, Prishtinë, 2013; Faton Mehmetaj, Veprimtaria kriminale e “Dorës së Zezë” serbe, vepër e cituar f. 369-371.

për përshkallëzimin e situatës në terren. Terroristët shqiptarë kanë sulmuar vendbanimet serbe, kanë rrëmbyer civilë serbë, kanë përdhunuar seksualisht vajzat serbe, kanë vrarë fëmijë serbë, gra serbe, pleq serbë, plaka serbe dhe në fund për të fshehur gjurmët e krimeve, kanë djegur kufomat e civilëve serbë...⁶. Pas kësaj “terapië” mund të merret me mend se si do të vepronin ushtarët serbë ndaj popullatës civile shqiptare.

Kështu e përshkruan një ushtar serb një pjesë të luftës në zonën e Drenicës në ditët në vijim: “Përgjatë dy muajve rresht nuk lamë pëllëmbë të tokës së saj pa e lëruar me tanke. Kur mendonim se nuk kishte mbetur asnjë terrorist i armatosur, hynim shtëpi më shtëpi dhe shqiptarët që kishin mbetur gjallë, i hiqnim zvarrë dhe ua lenim për trajtim eskadronëve të vdekjes”.⁷ Për veprimet e këtyre “trimave serbë”, të eskadronëve të vdekjes, ushtari serb me nofkën Tozo flet më një të afërm të tij: “Kjo nuk duhej të ndodhte, tezak! Foshnjën disamujshje e vranë në gjoksin e nënës, bashkë më nënën; bënë shoshë fëmijën 2-vjeçar, që thithte cuclën nga uria! Nuk është trimëri të vrasësh fëmijë, gra, pleq, plaka... Një grua ishte shtatzënë... Jo, jo! Kjo nuk duhej të ndodhte! Po bëhemi njëlloj si terroristët...”⁸ Pas dy ditësh, i njëjti ushtar kishte marrë gazetën serbe “Jedinstvo” dhe donte ta komentonte me bashkëluftëtarët e tij, përgënjeshttrimin e propagandës antiserbe që kishte përhapur të pavërtetat se gjoja njësitet e policisë sonë speciale kishin vrarë 28 civilë shqiptarë në fshatin Obri. Artikulli theksonte se një gazetar i “Kohës ditore” kishte bërë fotomontazh të një kukulle të përgjakur, me cucëll në gjoks, për të krijuar përshtypjen se kishim të bënë me një fëmijë të vranë. Madje i kishin vënë emrin Valmir Deliu! Por, gazetarët tanë e kishin zhveshur në tërësi gënjeshtren e tyre dhe kërkonin përgjegjësi nga ata që njoftosnin imazhin e luftës sonë.

Nuk janë normal më tha Tozoja. Në vend që të kërkohet falje dhe të nxirren përpara përgjegjësisë ata që kanë bërë këtë akt të shëmtuar, gazetarët tanë e vrasin për së dyti këtë foshnjë: “E paraqesin pamjen e lemerishme si të një skenë nga teatri i kukullave”!⁹ Kjo gënjeshtër e pa kripë serbe, nuk u shit as te një numër i njësiteve vrastare serbe. Përkundrazi kishte pasur ndikim të drejtpërdrejtë edhe në demantimin e gënjeshtres tjetër serbe për “Krematorin e Kleçkës”, kur ishin marr peng dy vëllezërit Mazreku, Luani e Bekimi, të cilët në momentin e rrëmbimit të tyre nuk kishin qenë as të armatosur e as të veshur me uniforma ushtarake të Ushtrisë Çlirimtare të

⁶ Bardhyl Mahmuti, Eskadronët e vdekjes - Kronikë e një kasaphane, Botimi i dytë, 2022, f. 57-58, Botues: Qendra “Gjenocidi në Kosovë - Plagë e hapur”.

⁷ Po aty, f. 60.

⁸ Po aty, f. 61.

⁹ Po aty.

Kosovës. Ata u mbajtën peng nga pushteti okupues serb për tri vjet të tëra, ku u dërmuan nga torturat më çnjerëzore.

Tri vjet më vonë, në prill 2001, Gjykata e Qarkut në Nish, kishte hapur seancën kundër Luan dhe Bekim Mazrekut. “Furra e gëlqeres-Krematori i Kleçkës” u aktualizua përsëri në mediat serbe. Gjatë këtij procesi gjyqësor pala mbrojtëse solli dëshmi të shumta që provonin se Luan dhe Bekim Mazreku ishin arrestuar më 30 korrik 1998, d.m.th. 27 ditë para se të “zbulohej publikisht” me anë të një spektakli mediatik se ata kishin ekzekutuar civilë serbë. Pala mbrojtëse solli dëshmi të shumta që tregonin se Luan dhe Bekim Mazreku nuk kishin pasur lidhje me UÇK-në, por ishin arrestuar, alias (marrë peng) si civilë gjatë kohës kur ishin duke kërkuar ushqime për familjarët e tyre.¹⁰ Duhet përmendur se raste të tilla të kamuflimeve me veprime dhe gjykime të inskenuar nga pushteti dhe forcat policore dhe ushtarake neofashiste të ish-Jugosllavisë së cunguar, gjatë viteve të fundit të shekullit XX dhe sidomos gjatë luftës së viteve 1998-1999 në Kosovë ishin dukuri të shpeshta e jo raste të rralla.

Këtij konstatimi duhet bashkëngjitur vetëm edhe tri raste të ngjashme të përmasave të mëdha: 1) Rasti i shumë të burgosurve politikë shqiptarë pa asnjë veprim konkret të natyrës penale ose kriminale të cilët u mbajtën me vite të tëra të ngjuar nëpër kazamatë dhe burgjet anë e mbanë ish-Jugosllavisë deri te masakra në Burgun e Dubravës e 19-21 majit 1999, ku u vranë mbi 100 të burgosur nga vetë forcat, të cilit kishin për detyrë ‘i ruanin dhe të kujdeseshin për ta. Vlen të përmendet rasti i veçantë i profesor Ukshin Hotit, i cili në vitin 1994 ishte arrestuar - marrë peng në rrugëtim për në Prishtinë, mbajtur në burg, dënuar pa asnjë provë apo veprim me 5 vjet

¹⁰ Mashtrimi i madh, Bardhyl Mahmuti, botimi i tretë i plotësuar, Çabej, 2015, f. 34; P. S. (Këta dy vëllezër kishin shpalos para gjykatës tmerrin që kishin përjetuar për tri javë rresht, tmerr që i detyroi të thoshin atë që ishin porositur të pohonin publikisht. Trupi gjykues nuk mori parasysh asnjë dëshmi të palës mbrojtëse. I vetmi ndryshim në raport me atë që kishte bërë akuza, lidhej me mbetjet mortore të prezantuara publikisht si provë për “Krematorin e UÇK-së”. Gjatë ekspertizave të mëvonshme u vërtetua se eshtrat e prezantuara më 27 gusht nuk ishin eshtra as të “Jovanas së vogël”, së cilës nuk i dihej mbiemri (!), as të nënës dhe të gjyshes së saj, që nuk u përmendej as emri (!), e as të grupit të 100 civilëve që pretendohesh se ishin likuiduar në fshatin Kleçkë... Më 18 prill 2001, Gjykata e Qarkut në Nish dënoi Luan dhe Bekim Mazrekun me nga 20 vjet burgim. Ky dënim do të jetë “argument” për të vazhduar me të njëjtin qëndrim si gjatë luftës. Ndër reagimet e rralla kundër cilësimeve të përmendura më lart vlen të përmendet reagimi i drejtorit të Spitalit Ushtarak në Beograd, Zoran Stankoviq... Dy muaj pas deklaratës së Zoran Stankoviqit dhe një vit pas shpalljes së dënimit kundër Luan dhe Bekim Mazrekut, Gjykata Supreme e Serbisë shqyrtoi ankesën e dy të rinjve shqiptarë të depozituar nga avokatët e tyre. Kjo gjykatë mori në konsideratë të gjitha faktet dhe shpalli të pavlefshëm vendimin e gjykatës së Qarkut të Nishit. Luan dhe Bekim Mazreku u liruan nga akuza si të pafajshëm. Më 26 mars 2002, Luan e Bekim Mazreku, u kthyen të lirë në Kosovë.

burg. Një ditë para skadimit të afatit të vuajtjes së dënimit të pamerituar, më 16 maj 1999, ditë e diele, kohë lufte, atij i inskenohet dhe imponohet lirimi nga burgu. Pas largimit të detyrueshëm nga lokalet e burgut të Dubravës, Ukshin Hoti i mbajtur peng padrejtësisht nga qarqet e sigurimit shtetëror serb shndërrohet në person të zhdukur dhe për fatin dhe statusin e tij, familja nuk ka asnjë informatë, as sot e kësaj dite. 2) Vrasja e 6 të rinjve serbë e malazeze në kafenenë “Panda” në Pejë më 14 dhjetor 1998¹¹. Nga data 14 dhjetor e deri më 17 dhjetor 1998 në një lagje të Pejës ishin arrestuar (marrë peng): “Gazmend Bajrami (20 vjeç), Vllaznim Përgjegjaj (19 vjeç), Xhevdet Bajrami (“! vjeç), Beqir Loxhaj (27 vjeç), Agron Kollçaku (26 vjeç) dhe Behar Bajri (18 vjeç). Krahës tyre ishin arrestuar (marrë peng) edhe 34 civilë shqiptarë të pafajshëm për sulmin terrorist në kafenenë e lartpërmendur”.¹²

Hetuesia serbe kishte arrestuar - marrë peng afër 100 civilë shqiptarë për vrasjen e përmendur, ndër të cilët kishte veçuar grupin prej 6 vetësh të cilët kishin pranuar se kishin krijuar një grup të veçantë të emëruar “Bombashi” dhe kishin vrarë shumë policë në fshatrat Prilep dhe Carrabreg të Deçanit. Në fund kishin kryer vrasjen e gjashtë të rinjve serbë e malazezë në kafenenë “Panda”. “Veprat dhe emërtimi i këtij grupi me një fjalë joshqipe “Bombashi”, dëshmon se ky rast ishte shpikur në laboratorët politike, hetimore dhe gjyqësore të Beogradit”.¹³

Më 16 qershor 1999, pas gjashtë muajsh torturash në Burgun e Qarkut në Pejë, ditën kur forcat e KFOR-it hynë në këtë qytet, forcat serbe në largim morën me vete si pengje të gjithë të burgosurit e këtij burgu. Në mesin e tyre edhe grupin e gjashtë pengjeve të Pejës. Pas shëtitjeve disamujore nëpër burgjet e qyteteve të ndryshme të Serbisë, pengjet u sollën në Burgun e Qarkut të Leskovcit ku filloi gjykimi i pengjeve të pafajshëm shqiptarë. Pas peripecive të shumta, të akuzuarit shqiptarë duke dëshmuar pafajësinë zhveshën këmbishët në prani të atyre që ishin në sallën e gjykatës dhe treguan shenjat e plagëve dhe torturat. Shenjat e prerjeve me thika dhe

¹¹ Zlocini albanskih terosita 1995-1998, Pristina, 1999, f. 106 (Letra publike e nënave serbe e malazeze të komunës së Pejës, adresuar kryetarit të Republikës Federative të Jugosllavisë, Sllobodan Millosheviqit. Në këtë letër emocionuese të 15 dhjetorit 1998, ndër të tjera theksohej: “Mbrëmë në Pejë, terroristët na kanë vrarë 6 djelmossa. Më i riu, Ivan Obradoviqi, nuk i kishte mbushur as 15 vjeç, ndërsa më i moshuari midis tyre ishte studenti Ivan Radeviq, 25 vjeç. Katër të tjerët nuk i kishin as nga 17 vjeç. Duke besuar te Ju dhe vetëm të Ju, kemi mbetur të jetojmë këtu në vatrën stërgjyshore...). Kështu qëndisej gënjeshtria serbe nga makineria kriminale shtetërore e kohës, cila kishte qëllim kryesor nxitjen edhe më të madhe të luftimit ndaj civilëve shqiptarë në Kosovë.

¹² Mashtrimi i madh, Bardhyl Mahmuti, vepër e cituar...f. 54; Zlocini albanskih terosita, vepër e cituar... f. 108.

¹³ Mashtrimi i Madh, Bardhyl Mahmuti, vepër e cituar, f. 55.

djegieve me zjarr, si në kohën e inkuizicionit, i tmerruan të pranishmit në sallën e gjykatës së Qarkut në Leskovc.

Përballë kësaj situate të paparashikueshme gjykatësi kishte ndërprerë gjykimin. Tri javë më vonë, më 9 nëntor 1999, rifilloi gjykimi i gjashtë shqiptarëve të grupit “Bombashi”. Të gjithë këta pengje, të akuzuar padrejtësisht u njoftuan se ishin liruar nga aktakuza për “vrasjen” e gjashtë të rinjve serbë dhe malazezë në kafenenë “Panda”. Nga se kishin filluar të dalin në dritë të dhënat se ky krim makabër ishte planifikuar dhe ekzekutuar nga vetë strukturat e larta të sigurimit shtetëror serb. Me gjithë grupi i pengjeve të Pejës nuk u lirua si i pafajshëm. Mbeti padrejtësisht aktakuza për “vrasjen” e shumë policëve në fshatrat Prilep dhe Carrabreg të komunës së Deçanit. Me vendimin e Gjykatës së Qarkut të Leskovcit, si anëtarë të këtij “grupi terrorist” dhe si pjesëtarë të UÇK-së që kishin vrarë shumë policë në fshatrat Prilep e Carrabreg të komunës së Deçanit, Gazmend Bajrami, Vllaznim Përgjegjaj, Xhevdet Bajrami, Beqir Loxhaj, Agron Kollçaku dhe Behar Bajri u dënuan me nga një vit burg. Një muaj më vonë, pas përfundimit të qëndrimit njëvjeçar në burg, më 15 dhjetor 1999, të gjashtë pengjet shqiptarë të shoqëruar nga Organizata e Kryqit të Kuq Ndërkombëtar, u transferuan në Kosovën e çliruar nga robëria serbe.

Në literaturën shqipe të pasluftës në Kosovë të viteve 1998-1999, janë të shënuara edhe shumë raste të ngjashme me këto që i shënuam në këtë punim. Një prej rasteve të tilla që meriton vëmendjen e studiuesve të këtij lëmi është edhe ai i grupit të pengjeve civilë të Gjakovës, të cilët përjetuan torturat çnjerëzore të pushtetit okupues serb dhe për fat i mbijetuan të gjitha përfshi këtu edhe masakrën e veçantë në burgun e Dubravës. Duhet konstatuar se edhe shumë e shumë peripeci të ngjashme dhe të tjera kanë mbetur të pashkruara dhe të papërmendura në këtë studim dhe nga të tjerët. As sesi nuk duhet t’i lëmë pas dore ato dhe të gjitha bëmat e zeza që i ka bërë Serbia dhe pushtuesit tjerë ndaj popullit shqiptar në Kosovë e në të gjitha viset etnike shqiptare.

Robërit e luftës

Gjithashtu edhe për këtë kategori të njerëzve, viktime të luftës, mendoj se nuk ka shpjegim të plotë dhe të duhur në fjalorët e gjuhës shqipe, përveç rob,-i, njeri i zënë gjallë në luftë nga kundërshtari.¹⁴ Konsideroj se është e nevojshme të vazhdojnë hulumtimet në fjalorët e tjerë të lëmenjve të

¹⁴ Fjalor i gjuhës shqipe, Tiranë 1954, f. 466; Fjalori i gjuhës së sotme shqipe, Rilindja, Prishtinë, 1981, f. 1668; Mikel Ndreca, Fjalor fjalësh e shprehjesh të huaja, Rilindja, Prishtinë, 1986, f. 612.

kriminologjisë apo viktimologjisë të botuar më vonë. Nuk ka dyshim se kjo fjalë përmbajtësore, ka kuptim më të gjerë, më domethënës, të rëndësishëm dhe me histori të gjatë, me të cilën janë përballur një numër i madh i shqiptarëve të të gjitha viseve të tyre etnike.

Në bazë të të dhënave të përgjithshme ka informacione se në të shumtën e rasteve, gjatë luftërave të shumta që i janë imponuar popullit shqiptar, luftëtarët fatkeq të cilët kanë rënë në prita të armikut, apo janë zënë robër lufte, jeta e tyre ka përfunduar tragjikisht. Shumica absolute janë vrarë duke mos u respektuar asnjë nga rregullat e ligjeve dhe të konventave ndërkombëtare me të cilat mbrohet jeta dhe e drejta elementare e njeriut edhe e kësaj kategorie të njerëzve. Është dëshmuar se edhe gjatë periudhës së luftës në Kosovë më 1998-1999, ka pasur shumë raste të zënies rob në luftë nga të dyja palët ndërluftuese, Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe Ushtrisë jugosllave (UJ) -serbo-malazeze.

Trajtimi i kësaj kategorie të luftëtarëve ka qenë i ndryshëm, varësisht nga pala. Përderisa pala serbo- malazeze, në të shumtën e rasteve është sjellë vrazhdë me ta, i ka torturuar, ekzekutuar, vrarë dhe masakruar robërit e luftës të palës kundërshtare. Për ta dëshmuar këtë konstatim, do të përmendim vetëm disa nga rastet e veçanta dhe më të njohura deri më tani: a) rasti i 14 dhjetorit të vitit 1998, te Likenet e Hasit, në Gorozhub të Pashtrikut, ku u vranë në pritë nga UJ 36 ushtarë të UÇK-së, ndërsa u zunë robër 9 të tjerë¹⁵; b) po ashtu, një rast karakteristik ndodhi edhe në fshatin Bare (komuna e Mitrovicës) të datës 8 janar 1999, kur Policia Ushtarake së bashku me Njësinë Speciale të Brigadës 141 “Mehë Uka” të ZOSH-it, zunë robër një skuadër (7 ushtarë dhe 1 rreshter) të UJ-së ...¹⁶; c) dhe rasti i tre vëllezërve Bytyqi¹⁷, shtetas të SHBA-së të cilët iu kishin bashkëngjitur UÇK-

¹⁵ Miftar Kurti, Këmbimi i robërve të luftës mes Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe Ushtrisë Jugosllave, f. 2 (Punim i marrë nga interneti; Bisedë e autorit me Enver Krasniqin, i zënë rob nga UJ), Prishtinë, 06.05.2013.

¹⁶ Miftar Kurti, Vrojtme historike, Faik Konica, Prishtinë, 2017, f. 10.

¹⁷ Mashtrimi i madh, Bardhyl Mahmuti, botimi i tretë i plotësuar, Çabej, 2015, f. 164. (Në qershor 1999, tre vëllezërit: Yll Bytyqi (1974), Agron Bytyqi (1976) dhe Mehmet Bytyqi (1978), shtetas amerikanë me origjinë nga Kosova, duke dashur t'u ndihmonin dy familjeve rome që udhëtonin për në Serbi, i marrin në veturën e tyre dhe në vend që të ndaleshin në afërsi të kufirit, duke mos e njohur vendin, kishin kaluar kufirin administrativ të Kosovës dhe kishin hyrë në territorin e Serbisë. Ndalohej nga pjesëtarët e Ministrisë së Punëve të Brendshme të Serbisë, në fshatin Rudar. Dënohen nga Gjykata për Kundërvajtje e Kurshumlisë me nga 15 ditë burg për kalim ilegal të kufirit shtetëror. Më 27 qershor dërgohen në burgun e Qarkut të Prokuples për të vuajtur dënimin. Për shkak të sjelljes së mirë gjatë vuajtjes së dënimit, u pranua kërkesa për lirim me kusht dhe u parashikua të liroheshin para kohe, më 8 korrik. Megjithatë, për rastin e tyre u njoftuan instancat më të larta në Beograd, madje edhe ministri i policisë, V. Stoilkoviç. Rrjedha ndryshoi kohen e

së. U zunë robër pas përfundimit të luftës kur ishin në një aktivitet humanitar.

Veprime të tilla kriminale u bënë edhe ndaj shumë luftëtarëve të tjerë shqiptarë. Shumë robër të luftës në Kosovë, u trajtuan në kundërshtim me rregullat dhe normat e të Drejtësisë Ndërkombëtare, Ligjeve dhe Konventave të ratifikuara dhe të nënshkruara nga shteti i tyre- Jugosllavia. Në anën tjetër pala e përfaqësuesve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës edhe pse në atë kohë, vepronte si ushtri guerile ka respektuar rregullat dhe ka trajtuar robërit-ushtarët e palës armike në përputhje të plotë me normat e drejtësisë ndërkombëtare. Shembulli i rastit të përmendur më parë i datës 8 janar 1999, kur 8 ushtarët e UJ-së u zënë rob lufte nga UÇK-ja u bë veprim dhe model shembull i kohës.

Me 8 janar 1999, rreth orës 11:30, në hyrje të fashtit Bare, pak kilometra mbi Minier “Trepça” në Stantëg (Komuna e Mitrovicës), Policia ushtarake së bashku me Njësinë Speciale të Brigadës 141 “Mehë Uka” të Zonës Operative të Shalës (ZOSH), zunë robër një skuadër (7 ushtarë dhe 1 rreshter) të UJ-së, derisa po tentonte të futej në territorin që e mbante nën kontroll UÇK-ja.¹⁸ Ushtarët e zënë robër ishin: Nikolla Cvijoviq, Robert Çekanoviq, Aleksandar Subotiq, Nenad Jovoçeviq, Marko Pavlovic, Alesander Millashinoviq, Ivan Kostiq dhe rreshteri Dragan Jugoviq.¹⁹ Shtypi serb (gazeta *Vreme*) e kishte publikuar lajmin në mënyrë reale: “Skuadra e policisë ushtarake (serbe) ishte kthyer me shpejtësi në vendin e gabuar dhe kishte hasur në patrullën e UÇK-së në fshatin Bare. Skuadra ishte rrethuar dhe ishte detyruar të dorëzohet pa rezistencë, sepse rezistenca e mundshme do të ishte e kotë dhe vetëvrasëse”.²⁰ Ishte kjo hera e parë gjatë nëntë muajve të lutës në Kosovë që UÇK-ja kishte zënë robër lufte ushtarë jugosllavë, njoftonte gazeta franceze “Liberation”²¹ dhe gazeta të tjera të kohës.

vendimit dhe me urdhër të V. Gjergjeviqit, shëf i resorit për Siguri Publike në MPB të RS-së, të posa liruarit të arrestoheshin dhe të dërgoheshin në Qendrën e Petrovo Selo-s. Ky urdhër u realizua dhe vëllezërit Bytyqi u sollën në P. Selo, ku u ngujuan në një lokal me duar të lidhura dhe më pas ua dorëzuan personave NN të MPB të Serbisë (si shkruan në Procesverbal të gjymit të Prokurorisë për Krime të Luftës). Ata i lidhen me tel (pengjet shqiptaro-amerikane) dhe 500m larg nga Qendra Mësimore i ekzekutuan me armë zjarri në kokë).

¹⁸ Miftar Kurti, Vrojtme historike, Faik Konica, Prishtinë, 2017, f. 10.

¹⁹ Glas javnosti, br.2018, 14 janar 1999; Miftar Kurti, Këmbimi i robërve të luftës mes Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe Ushtrisë Jugosllave (Sipas shtypit shqiptar, serb, malazez, francez, gjerman, italian, spanjoll, britanik dhe amerikan), f. 5.

²⁰ Zoran B. Nikoliq, Drama otetih vojnika, Vreme br.430,16 janar 1999.

²¹ Liberation, 09.01.1999.

Reagimet nga Serbia ishin të ashpra dhe vlerësoheshin si tragjedi.²² Ndërsa i ashtuquajtur “Këshilli Kombëtar i Kosovës dhe Metohisë”, zënen robër të ushtarëve jugosllavë e shihte, si shenjë të qartë të dobësimit të pushtetit qendror serb në Kosovë.²³ Ushtria Çlirimtare e Kosovës ato ditë po ballafaqohej me presionin ushtarak të UJ-së, të përfaqësuesve të misionëve për ruajtjen e paqes dhe nga presione politike dhe diplomatike të disa shteteve perëndimore. Në njoftimin për shtyp, më 9 janar 1999, OSBE fajësonte UÇK-në se është fajtorë për tensionimin e situatës, kurse e lavdëronte UJ-në për vetëpërmbajtje dhe për gatishmëri për të bashkëpunuar në atë situatë.²⁴

Kryesuesi i atëhershëm i OSBE-së, Knut Vollebaeck, këmbëngulte se “*Ushtria Çlirimtare e Kosovës është e detyruar t’i lirojë pengjet pa kusht*”.²⁵ Pavarësisht presioneve të mëdha e të pandërprera, UÇK-ja ishte e vendosur të kërkonte shkëmbimin e ushtarëve jugosllavë me shqiptarët që mbaheshin në burgje. Sipas analistit serb, Zoran Nikoliq, UÇK-ja, së pari kërkoi nga pala jugosllave të lirojë të gjithë shqiptarët e burgosur “dhe të rrëmbyer”, pastaj ajo bëri një kërkesë më të arsyeshme: kërkoi lirinë e 9 ushtarëve të UÇK-së në këmbim të 8 ushtarëve të UJ-së. Pas tri takimeve të dy grupeve për marrëveshje u arrit ujdia më 13 janar 1999, në takim e mbajtur në Likoc të Drenicës, i cili zgjat 5 orë. Atë ditë u liruan 8 ushtarët jugosllavë, kurse më 23 janar u liruan 9 ushtarët e UÇK-së”.²⁶

Përderisa trajtimi i robërve të UJ-së, ishte i mirë, korrekt dhe në përputhje të plotë me normat e të drejtave të konventave dhe rregulloreve ndërkombëtare, (deklarata e komandantit të grupit të robërve serbë, Dragan Jugović: “*Ata nuk na keqtrajtojnë, gjithçka është në rregull*”.²⁷ Gjithashtu argument i fortë është edhe: “*letra e dy ushtarëve serbë drejtuar pas luftës komandantit të ZOSH, Rrahman Ramës*”.²⁸ Ata shprehin falënderimet e tyre për trajtim njerëzor. Ndërsa trajtimi i pjesëtarëve të UÇK-së, ishte krejt ndryshe. Për të vërtetuar këtë konstatim, po sjellim të dhënat nga rasti i përballjes të dy palëve ndërluftuese: “Më 14 dhjetor 1998, në zonën kufitare me Shqipërinë, më saktë te “Likenet e Hasit” në Gorozhub të Pashtrikut, Ushtria Jugosllave (UJ) ka vlarë në pritë 36 ushtarë të UÇK-së, kurse i ka

²² Fahri Musliu, Ditari i një shqiptari në Beograd, Prizren, 2006, f. 13.

²³ Gazeta serbe Nin, br.2507, 14 janar 1999.

²⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 11.01.1999, nr8/2; Koha ditore, Kosova sot etj.

²⁵ Le Monde, 12.01.1999; e gazeta të tjera botërore.

²⁶ Jakup Krasniqi, Kthesa e madhe, Buzuku, Prishtinë, 2007, f. 150.

²⁷ <https://elppais.com/diario/1999/01/14>; Miftar Kurti, punim i cituar f. 13.

²⁸ Intervistë e Rrahman Ramës, ish-komandanti ZOSH, dhënë gazetarit Hysni Sylja në Tv Mitrovica, 2010.

zënë robër 9 të tjerë.²⁹

Në vazhdim do të sjellim të dhëna nga burimet serbe: ushtari serb me emrin e koduar “Soko”, të cilin e përdorte për komunikim në Motorola, si njëri nga pjesëmarrësit e pritës, për *Telegrafin* serb rrëfen pos tjerash: “Gjysmë ore para mesnate, dëgjuam zhurmat nga drejtimi i kufirit... I pritëm që të afroheshin sa më afër... Kur ata hynë në territorin tonë..., ne hapëm zjarr mbi ta. Kështu filloi lufta”. Aty mbetën të vrarë 36 pjesëtarë të UÇK-së, kurse u zunë robër 9 të tjerë. Ata u dërguan në Gjykatën Ushtarake të Armatës së Tretë në Nish të Serbisë.³⁰ Ndërsa të zënë robër ishin këta 9 ushtarë të UÇK-së: Enver Krasniqi, Xhavit Krasniqi, Ismet Krasniqi, Azem Suma, Blerim Spahiu, Nazmi Ballazhi, Samet Ballazhi, Sherif Ballazhi dhe Merita Ramadani (16 vjeç), kuptojmë sjelljen dhe trajtimin çnjerëzor të palës serbe.

Edhe në rrëfimin e përmendur të ushtarit serb, vërejmë sjelljen dhe veprimet e bashkëluftëtarëve të tij: “I pritëm që të afroheshin sa më afër..., ne hapëm zjarr mbi ta... Aty mbetën të vrarë 36 pjesëtarë të UÇK-së, kurse u zunë rob 9 të tjerë”.³¹ Në këtë njoftim të palës serbe përveç veprimit kundërligjor ndaj palës kundërshtare, ku si po shihet edhe dezinformimi të opinionit, do të ishte reale të thuhej se, ushtarët e armikut (pengjet shqiptarë), të zënë në rrethim i vramë pa paralajmërim pa kërkuar prej tyre që të dorëzohen. Lidhur me këtë Enver Krasniqi, njëri nga të zënit rob, i plagosur rënd, deklaroi: “Ngase isha i plagosur rënd dhe nuk mund të ecja, atëherë forcat serbe më zunë rob së bashku me tetë ushtarë të tjerë. Shokët i morën dhe i nisën për Prizren, kurse unë mbeta aty tërë ditën dhe tërë natën me trupat e të vrarëve... Të nesërmen erdhi helikopteri për t’i marrë trupat pa jetë. Bashkë me ta, në një thes, më kanë futur edhe mua dhe na kanë nisur për në Prizren... Në Prizren, në kazermën ushtarake, na kanë mbajtur deri kah mesdita. Aty erdhën OSBE-ja, i morën emrat dhe mbiemrat tonë, bënë ca fotografi dhe ecën, kurse ne na lanë në duart e forcave serbe. Shokët që ishin zënë robër, i morën menjëherë, kurse mua më lanë prapë me kufoma, të mbyllur në thes, deri në mëngjesin e 15 dhjetorit. Aty më kanë maltretuar shumë. Më 16 dhjetor, me helikopter, na kanë dërguar në Kazermën Ushtarake në Nish të Serbisë. Atje vazhdoi terrori. Më 17-18 dhjetor më dërguan në sallë operacioni... Derisa më kanë mbajtur në spital, kanë ardhur e ma kanë shqiptuar dënimin 10 vjet burg me mundësi

²⁹ M. Kurti, Këmbimi i robërve të Luftës..., f. 2.

³⁰ Razmene zarobljenika- Igre uzajamnog priznavanja, Vreme br. 432, 30 januar 1999; Miftar Kurti punim i cituat f. 3.

³¹ <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%2Fwww.republika.rs%2Fvesti%2Ftema-dana>

vazhdimi...”³²

Enver Krasniqi, rob lufte së bashku me 8 bashkëlufëtaret e tij, u përfshi në grupin e robërve shqiptarë të luftës të marrëveshjes për këmbimin me grupin e ushtarëve serbë të rastit të Shalës së Bajgorës dhe është liruar më 23 janar 1999. Deklarata të përafërta kishin dhënë edhe Merita Ramadani e mitur dhe Ismet Mazreku anëtarë të grupit të përbashkët të robërve shqiptarë të luftës. Këta ishin ndër robërit e pakët shqiptarë që i shpëtuan veprimeve morbide të palës kundërshtare gjatë luftës në Kosovë.

Personat e zhdukur

Pjesë e veçantë e krimeve të luftës në Kosovë më 1998-1999, ishin edhe personat e zhdukur me forcë. Këtë kategori të krimeve të luftës në territorin e Kosovës e përbënin kryesisht popullata civile shqiptare, por ishin të përfshirë edhe të gjithë individët e etnitetëve të tjera që jetonin në Kosovë e të cilët nuk ishin lojalë ndaj pushtetit serb të asaj kohe: turqit, boshnjakët, ashkalitë, romët e të tjerë. Regjimi nazifashist serb në çerekun e fundit të shekullit XX, në mënyrë sistematike dhe të planifikuar i kishte intensifikuar masat dhe veprimet kriminale të rrëmbimit të shqiptarëve: në shtëpitë e tyre, në rrugët e vendbanimeve të tyre, në kolonat e refugjatëve si dhe në vende të tjera kudo që gjendeshin ata. Të gjithë të rrëmbyerit me dhunë i mbanin të mbyllur, të izoluar dhe për vendndodhjen dhe fatin e tyre nuk informoheshin familjarët apo të afërmit e tyre. Të gjithë këta njerëz ndaj të cilëve ndërmerreshin veprime të tilla të jashtëligjshme konsideroheshin: pengje (robër) të luftës, e në vijim ata përbënin grupin e madh të personave të zhdukur me forcë. Kjo kategori të njerëzve të pafat, me ligjet dhe konventat ndërkombëtare është kodifikuar, përfshi dhe trajtuar si kategori e njerëzve të cilëve u shkelen të drejtat dhe liritë elementare njerëzore edhe pse të tillët ishin të mbrojtur më normat ligjore të të Drejtës Ndërkombëtare.

Po ashtu, kjo kategori e viktimave të luftës është e përfshirë dhe nën mbrojtjen e ligjeve të të gjitha shteteve demokratike të botës. Ndërsa, në definicionin që përmban Ligji për Personat e Zhdukur gjatë luftës së viteve 1998-1999, i Republikës së Kosovës i vitit 2011, në nenin 3, pika 1/1, përkufizon: *“Person i zhdukur është një person vendndodhja e të cilit është e panjohur për familjarët e tij/saj dhe i cili në bazë të informacionit të besueshëm, është i zhdukur në periudhën mes 1 janarit 1998 dhe 31 dhjetorit 2000, si pasojë e konfliktit të armatosur në Kosovë në vitet 1998-*

³² Bisedë me Enver Krasniqin, Prishtinë, 06.05.1999.

1999”.³³ Zhdukja e njerëzve me forcë nga drejtësia vendore dhe ndërkombëtare, kualifikohet ndër krimet e rënda të luftës, sidomos në rastet kur nuk është siguruar asnjë informacion zyrtar dhe nuk është gjetur asnjë pjesë e mbetjeve mortore të personit të zhdukur, (siç është rasti në Republikën e Kosovës, tash e 23 vjet, ku familjarët e 1 617 personave të evidentuar të zhdukur, të pagjetur nuk kanë marrë asnjë njoftim për më të dashurit e tyre.³⁴

Numri i përgjithshëm i personave të zhdukur të evidentuar në listën e Komitetit Ndërkombëtar të Kryqit të Kuq (KNKK), zyra në Prishtinë, gjatë dhe pas përfundimit të luftës në Kosovë, ka evidentuar 6 057 persona të zhdukur të lajmëruar nga familjarët apo të afërmit e tyre.³⁵ Shkeljet e të drejtave dhe të lirive të njeriut u shtuan, kur forcat politiko-ushtarake dhe paramilitare serbe, me qëllim të spastrimit etnik, përzënies së shqiptarëve nga Kosova, vetëm gjatë vitit 1998, vranë mijëra persona dhe mijëra të tjerë i deportuan dhunshëm... Gjatë kësaj periudhe shumë njerëz u zhdukën dhe nuk dihej asgjë për fatin e tyre.³⁶ Këto veprime kriminale ishin bërë dukuri e përditshme me të cilën përballej popullata shqiptare në gjithë territorin e Kosovës dhe më gjerë. Veprimet e tilla kriminale vazhduan edhe gjatë vitit 1999, e sidomos u shtuan pas muajit mars, kur filluan bombardimet e caqeve ushtarako-policore të Republikës Federale të Jugosllavisë, nga forcat e NATO-s. Në mesin e shumë personaliteteve botërore mbështetës të ndërhyrjes së NATO-s, ishte edhe Vaclav Havel: “Mendoj se në ndërhyrjen e NATO-s ka një gjë që askush nuk mund ta kundërshtojë: sulmet dhe bombat nuk janë të nxitura nga ndonjë interes material. Karakteri i tyre është ekskluzivisht humanitar. Këtu kemi të bëjmë me të drejtat e njeriut, që janë prioritet. Dhe këto të drejta qëndrojnë më lart se sovraniteti i shteteve.”³⁷ Pas përfundimit të Luftës Çlirimtare në Kosovë dhe hyrjes së trupave të NATO-s, në qershor të vitit 1999, filloi kthimi masiv i popullatës shqiptare e dëbuar nga pushteti okupues serb. Kosova u përball me probleme të

³³ Ligji për personat e zhdukur, neni 3, 1.1, Qeveria e Republikës të Kosovës, viti 2011, f. 2.

³⁴ Raporti vjetor i Komisionit Qeveritar për Personat e Zhdukur i Republikës së Kosovës.

³⁵ Statisticki podaci-Kosovski kontekst (pripripremljeno: 15.04.2021), ICRC-regional Delegation- V.Popovica 38-40,11070, Beograd, Serbia; Libri nr. V i Zyrës të KNKK, i evidencës për: Personat e Zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë, Botimi i pestë, prill 2013, f. 1. (Në bazë të të dhënave të këtij burimi, deri në këtë vit ishin të evidentuar 6 024 persona). Ndërsa sipas evidencës të Komisionit Qeveritar për Personat e Zhdukur të Republikës së Kosovës, në Raportin e punës të vitit 2022, numri i personave të zhdukur të paraqitur nga familjarët e tyre arrin në 6 070.

³⁶ Realizimi i të drejtave të familjarëve të personave të zhdukur, Botues, Shoqata e Juristëve “Norma”, Prishtinë, 2003, f. 3.

³⁷ B. Mahmuti, Mashtrimi i madh..., f. 206-207.

natyrave të ndryshme. Njëra prej tyre, më e ndjeshmja dhe më e dhembshmja, ishte çështja e viktimave të shumta të luftës, e sidomos ajo e personave të zhdukur.

Numri i njerëzve të zhdukur ishte i madh, kurse kujdesi institucional për fatin e tyre mungonte. Me çështjen e personave të zhdukur dhe zhvarrimin e të vrarëve ishte ngarkuar Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë (TPNJ), i cili ka vepruar në Kosovë në vitet 1999 dhe 2000.³⁸ Përderisa vendimi për ta vënë Kosovën nën administratën ndërkombëtare, i miratuar me Rezolutën 1244, që shihej si përfundim i luftimeve, ai gjithashtu prodhoi një situatë unike ligjore dhe organizative në Kosovë, efektet e së cilës mund të shihen edhe sot e kësaj dite, duke ndikuar drejtpërdrejt në kërkimin e personave të zhdukur. Kur merren parasysh detyrat që ushtroheshin nga shumë autoritete ndërkombëtare, ata duhej të merreshin njëkohësisht edhe me një varg prioritetesh të kohës. Duhej të siguronin rendin në një territor kaotik që përballej me kthimin e më shumë se 1 milion banorëve të dëbuar dhunshëm nga vatrat e tyre e punë të tjera. Kur kësaj i shtohen edhe fatkeqësitë e shumta, vrasjet e dhunimet seksuale të lidhura me luftën e agresionit pushtues serb dhe të një shkalle të jashtëzakonshme të tensioneve ndëretnike. Deri diku nga njeriu, mund të kuptohet ajo gjendje.

Të gjitha këto rrethana të përmendura, e të tjera kishin reflektuar negativisht në punën për zbardhjen e fatit dhe gjetjen e personave të zhdukur. Kjo çështje me kalimin e kohës vetëm sa ndërlikohej edhe më shumë, sidomos kur kishte filluar të bëheshin ndryshime në mandatin e organizatave të shumta ndërkombëtare që vepronin në Kosovë. Derisa pjesa e parë po përfundonte mandatin, të tjerët po fillonin të merrnin funksione ekzekutive në Kosovë (siç ishte EULEX-i),³⁹ ndërsa institucionet e Republikës së Kosovës që ishin themeluar gradualisht kishin filluar të merrnin funksionet e ushtruara më parë nga ndërkombëtarët. Kur gjithë kësaj shtohet edhe natyra e veçantë e luftës në Kosovë dhe mënyra se si ajo përfundoi, e ndërlikuan edhe më tepër çështjen e hulumtimit dhe gjetjen e personave të zhdukur. Gjithashtu, në përfundim të luftës, kur forcat ushtarake-policore të RFJ-së po bëheshin gati të largoheshin nga Kosova, ato kishin marrë urdhra të bartin shumë trupa të të vrarëve nga Kosova në territorin e Serbisë, aty ku autoritetet kompetente nuk mund të kishin qasje.

³⁸ Raporti i Fondit humanitar, IV/2022, f. 17.

³⁹ Që nga viti 2015, EULEX-i kishte mandatin e rezervuar për çështjen e personave të zhdukur dhe ekspertët e EULEX-it, të cilët ishin bashkëvendosur brenda ambienteve të Institutit të Mjekësisë Ligjore (IML), ndihmojnë IML-në, në antropologjinë dhe arkeologjinë mjeko-ligjore, si dhe patologjinë mjekoligjore dhe hetimet e vendit të krimit.

Qëllimi kryesor i tyre ishte fshehja e krimeve. Përderisa Tribunali i Hagës ishte i përfshirë në identifikimin e personave të zhdukur dhe viktimave të luftës në përgjithësi, por roli primar i tij ishte gjetja e shkaktarit të vdekjes së viktimave dhe mbledhja e dëshmive për krimet e luftës. Pra, identifikimi dhe gjetja e personave të zhdukur nuk ishte detyrë parësore e Tribunalit të Hagës. Po ashtu kur gjithë kësaj i shtohet edhe ajo, se asnjëra organizatë ndërkombëtare që veçoi në këtë kohë në Kosovë nuk kishte ekspertizën e brendshme me njohuritë e mjekësisë ligjore të nevojshme për kërkimin dhe identifikimin e numrit të madh të të zhdukurve. Këto veprime ndërlikuan edhe më shumë në këtë çështje. Gjatë viteve të para të pasluftës identifikimi i trupave të viktimave dhe i të zhdukurve realizohej me metodën tradicionale,⁴⁰ pa përdorimin e analizës shkencore të ADN-së.⁴¹ Dhe më tutje, kur kësaj i shtohet fakti se ato institucione ndërkombëtare që ushtronin detyra ekzekutive në Kosovë, në atë periudhë, asnjëra prej tyre nuk ishin autoritete vendore, nënkuptohet se dokumentacioni i mbledhur në të shumtën e rasteve përfundonte në arkiva të ndryshme të shteteve të tyre, ku autoritetet vendore të Kosovës nuk kanë qasje as adresë të tyre.

Në nëntor të vitit 1999, në Kosovën e çliruar, por nënmandatin e misionit të OKB-së, u themelua Njësi për Personat e Zhdukur (NJPZH) në kuadër të Policisë së UNMIK-ut, i mandatuar për hetimin ose vendndodhjen e mundshme të personave të zhdukur ose vendvarrezave. Kjo njësi së bashku me Njësinë Qendrore Hetuese Penale (NJQHP) të policisë së UNMIK-ut, dhe më vonë të Njësisë së dedikuar për Hetimin e Krimeve të Luftës (NJHKL) ishin përgjegjëse për aspektet penale të rasteve të personave të zhdukur në Kosovë. NJPZH ishte përgjegjëse për kërkesat gjyqësore të cilat autorizonin zhvarrimet dhe ndërmarrjen e zhvarrimeve, së bashku me arkeologët dhe antropologët mjeko-ligjor. Deri në prill të vitit 2002, NJPZH ndërmori 69 zhvarrime dhe gjeti 85 trupa.⁴² Ndërsa në maj të vitit 2000, ishte krijuar Komisioni për Zhvarrimin dhe Identifikimin e Viktimave (KZHIV) i kryesuar nga përfaqësuesi i UNMIK-ut, që kishte për detyrë

⁴⁰ Kjo ishte metodë klasike e identifikimit: në bazë të pamjes së trupit të viktimës, gjëseneve (rrrobave etj.), apo thashethemeve të dëshmitarëve të ndryshëm.

⁴¹ Acidi Dezoksiribonukleik (ADN është molekulë në formë zinxhiri e cila përmban materialin e trashëguar të gjetur në pothuajse të gjitha qelizat e trupit të njeriut. Gjysma e ADN-së trashëgohet nga nëna, ndërsa gjysma tjetër nga babai. ADN përmban informacionin biologjik i cili përdoret nga natyra për të ndërtuar dhe mirëmbajtur trupin tonë dhe përcakton shumë karakteristika të veçanta të një individi.

⁴² Raport pune KNPZH, 2017, "Përkrahje për zgjedhjen e rasteve të personave të zhdukur - thyerja e ngërçit", Personat e zhdukur nga konflikti në Kosovë dhe si pasojë e tij: vlerësimi i gjendjes, 2017, Botues Komisioni Ndërkombëtar për Persona të Zhdukur (KNPZH), Prishtinë, 2017. f. 15.

zhvarrimin, identifikimin dhe ruajtjen e mbetjeve mortore.⁴³

Në maj të vitit 2002, UNMIK-u ka themeluar Zyrën për Persona të Zhdukur dhe Mjekësi Ligjore (ZPZHML) në kuadër të Departamentit të Drejtësisë të UNMIK-ut (DD), i cili u bë operacional në qershor të vitit 2002, duke u bërë autoritet i vetëm në territorin e Kosovës, me një mandat për të përcaktuar vendndodhjen e personave të zhdukur, për të identifikuar mbetjet e tyre mortore dhe kthimin e tyre tek familja e të zhdukurit. ZPZHML ka realizuar një varg aktivitetesh të specializuara, zhvarrimeve forenzike, ekzaminimin post mortem dhe krahasimin e ante mortem me të dhënat post mortem, deri në fund të vitit 2008. Në vitin 2003 Komisioni Ndërkombëtar për Personat e Zhdukur (KNPZH), pas negociatave kishte arritur të nënshkruaj një Memorandum Mirëkuptimi me UNMIK-un që përcaktonte asistencën teknike të KNPZH-së në lidhje me punën e ZPZHML, ku insistohej përdorimi i ADN-s, si një identifikues primar në rastin e personave të zhdukur. KNPZH kishte vepruar në Kosovë që nga viti 1999, por me marrëveshjen e vitit 2003 me UNMIK-un, siguroi bazën që të mbledhë mostra të gjakut nga familjarët e të zhdukurve dhe të ndihmoi në identifikimin e personave të zhdukur përmes testimit të mostrave të ADN-së, me ato të mostrave të mbetjeve mortore.

Në kuadër të dialogut të Vjenës ishte arritur pajtimi për krijimin e Grupit Punues (GP) për Persona të Zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë, Prishtinë-Beograd në vitin 2004. Ky grup punues kryesohej nga KNKK dhe përbëhej nga: 1. delegacioni i Prishtinës, i cili përbëhej prej kryesuesit të KPZH-së, një përfaqësuesi të Institutit të Mjekësisë Ligjore dhe një përfaqësuesi të UNMIK-ut; dhe 2. nga Delegacioni i Beogradit, i cili përfshinte kryetarin e KQPZH-së të Serbisë, një përfaqësues të Institutit të Mjekësisë Ligjore, një përfaqësues të Zyrës për Kosovë dhe një përfaqësues i Zyrës së Presidentit të Serbisë. Ky grup punues kryesohet nga KNKK-ja dhe ishte mekanizëm rreptësisht humanitar. GP mban seanca të rregullta në të cilat delegacionet e Prishtinës dhe të Beogradit shkëmbejnë informacione dhe planifikojnë aktivitete. Deri në fund të vitit 2016 GP ishte takuar në 43 rastet.⁴⁴ GP është treguar si formë e mirë e bashkëpunimit dhe e shkëmbimit të disa informacioneve për të zhdukurit, por jo në përmasat e nevojshme dhe të kërkuar nga familjarët. Kjo formë e punës nga viti 2021 është ndërpresë përkohësisht. Me ndihmën e KNPZH-s, në vitin 2006 Komisioni i Kosovës për Personat e Zhdukur (KKPZH), është fuqizuar dhe ka vazhduar për të

⁴³ Rregullorja e UNMIK-ut 2000/28, për KZHIV; Personat e zhdukur nga konflikti në Kosovë dhe pasojat e tij: vlerësimi i gjendjes, 2017, Prishtinë 2017, f. 15.

⁴⁴ Maj 2017, Sfidat në gjetjen e personave të zhdukur: Kosovë 2, Ambasada Britanike në Prishtinë, 2017, f. 4.

udhëhequr aktivitetet në lidhje me personat e zhdukur në territorin e Kosovës. KKPZH kishte mandatin e mbrojtjes të të drejtave dhe interesave të personave të zhdukur dhe familjarëve të tyre në Kosovë; bënte koordinimin e aktiviteteve në mbledhjen e të dhënave lidhur me personat e zhdukur; krijimin e Regjistrat Qendror të Personave të Zhdukur; informimin e familjarëve të personave të zhdukur dhe bashkëpunimin me shoqatat e tyre, njoftimin e anëtarëve të familjes për fatin e personave të zhdukur; rritjen e ndërgjegjësimit në lidhje dhe mbështetjen e iniciativave që lidhen me personat e zhdukur si dhe bënte raportimin publik për rezultatet e gjetjeve të tyre; ndërmarrja e aktiviteteve të tjera të rëndësishme në lidhje me personat e zhdukur; bashkëpunimi me institucionet vendore dhe ndërkombëtare në kryerjen e detyrave të tij; hapjen dhe regjistrimin e rasteve të personave të zhdukur; dhe të paguante shpenzimet e varrimit të personave të zhdukur të gjetur e të identifikuar.⁴⁵ Siç po shihet KQPZHK-së, nuk i ishte dhënë mandati institucional juridik që të kryej punët për shkeljen e të drejtave dhe lirive elementare të qytetarëve të shtetit të Kosovës që ishte çliruar nga pushtimi shekullor i të huajve.

Në shkurt të vitit 2008, Kuvendi i Kosovës shpalli Pavarësinë e Kosovës. Në të njëjtin muaj, mbikëqyrja ndërkombëtare e Kosovës ka kaluar nga UNMIK-u te Misioni i Bashkimit Evropian për Sundimin e Ligjit (EULEX)⁴⁶. Edhe pse UNMIK-u, vazhdoi të ekzistojë, shumë prej aktiviteteve të tij, janë marrë përsipër nga organizata të tjera. Misioni Evropian (EULEX), mori përgjegjësinë për shumë çështje të sundimit të ligjit, duke përfshirë edhe çështjen e personave të zhdukur, nga UNMIK-u në vitin 2008. Në lidhje me personat e zhdukur, EULEX-i ka ruajtur bashkëpunimin me KNPZH në bazë të memorandumit të mirëkuptimit të vitit 2003 me UNMIK-un dhe mori përsipër aktivitetet e ZPZHML-së të UNMIK-ut, derisa institucionet e Kosovës do të aftësohen për të marrë përgjegjësi për punën e saj (ZPZHML). ZPZHML e udhëhequr nga EULEX-i, kishte një mandat të dyfishtë: “Zbardhjen e fatit të personave të zhdukur”, dhe “ofrimin e një sistemi mjekoligjor në Kosovë të standardeve evropiane”. Në vitet vijuese EULEX-i ka bërë përpjekje për të rritur kapacitetet vendore mjekoligjore në Kosovë. Në ndërkohë, ZPZHML e EULEX-it u transferua në Departamentin e Mjekësisë Ligjore (DML) në qershor të vitit 2009, që vepronte nën ombrellën e Ministrisë së Drejtësisë të

⁴⁵ Personat e zhdukur nga konflikti në Kosovë..., KNPZH... 2017, (Raport i përmendur më parë), f. 17.

⁴⁶ Më 4 shkurt 2008, Këshilli i Bashkimit Evropian miratoi Veprimin e Përbashkët 2008/124/CFSP për Misionin e Bashkimit Evropian për Sundim të Ligjit, EULEX KOSOVO (2); Personat e zhdukur nga konflikti në Kosovë... (Raport i KNPZH-së 2017, i përmendur më parë), f. 17.

Republikës së Kosovës dhe ofronte shërbimet e mjekësisë ligjore dhe ekspertizën e hetimit të vdekjes. Në vitin 2016 DML u shndërrua në Institutin e Mjekësisë Ligjore (IML). EULEX-i vazhdoi të mbajë mandatin e rezervuar për personat e zhdukur dhe të punësuarit e EULEX-it, të cilët janë bashkëvendosur brenda ambienteve të IML, ndihmojnë IML-n në antropologjinë dhe arkeologjinë mjekësore. Pas kësaj periudhe EULEX-si, thuaja se është liruar nga obligimet në IML, dhe për çështjen e personave të zhdukur dhe familjet e tyre kujdesën institucionet e Republikës së Kosovës KQPZHK-ja.

Me çështjen e personave të zhdukur në Kosovë, shoqëria civile-kryesisht shoqatat e familjarëve të personave të zhdukur ishin të angazhuara që nga përfundimi i luftës në vendin tonë. Aktivitetet e tyre në fillim ishin spontane dhe të paorganizuara sa duhet. Por me kalimin e kohës ato u fuqizuan dhe luajtën rol shumë të rëndësishëm. Në punën e tyre fillestare OJQ-të⁴⁷ vendore, kryenin disa prej punëve të thjeshta, kontaktonin familjarët e të zhdukurve, krijojnë listat e personave të zhdukur dhe kërkonin ndihmë për hulumtimin e njerëzve të cilët ishin regjistruar si persona të zhdukur, ofronin tek institucionet ndërkombëtare informacione dhe dëshmi për krimet ndaj civilëve shqiptarë të forcave policore-ushtarake të Serbisë, bashkëpunonin ngushtë edhe me institucionet vendore të Qeverisë së Përkohshme të Kosovës.

Për të përqendruar vëmendjen dhe fokusin e angazhimeve të institucioneve vendore e ndërkombëtare, në vitin 2001 veprimtari i dalluar i kësaj çështjeje, Sheremet Ademi avokat dhe kryetar i Fondacionit “Kujtimi” nga Mitrovica, propozoi idenë për themelimin Këshillit Koordinues të Asociacioneve të Familjarëve të të Zhdukurve të Kosovës (KKAFZHK), si bashkim i të gjitha OJQ-ve, si një zë i përbashkët, ku do të koordinoheshin aktivitetet dhe do të bëhej trysni më e fuqishme ndaj përgjegjësve institucionalë ndërkombëtarë dhe vendorë për zbardhjen e fatit të personave të zhdukur me forcë nga pushtetit neofashist i Federatës së cunguar Jugosllave Serbi-Mali i Zi. Ky bashkim i shoqërisë civile që kujdesej për çështjen e ndriçimit të fatit të personave të zhdukur, ushtroi ndikim pozitiv në përshpejtimin e procesit të hulumtimit dhe gjetjes së numrit të madh të personave të zhdukur në Kosovë. Nga KKAFZHK janë organizuar protesta

⁴⁷ Njoftim i KKAFZHK-së dt. 11.06. 2003, f. 2; (Regjistri i OJQ-ve vendore në vitin 2003: 1. Fondacioni Kujtimi, Mitrovicë; 2. 27 Prill, Meje; 3. ZPBZH, Gjakovë; 4. Thirrjet e nënave, Gjakovë; 5. Shpresimi, Therandë; 6. Kujtimi, Skënderaj; 7. ZPBZH, Klinë; 8. Loti dhe shpresa, Kaçanik; 9. Ndriçimi, Drenas; 10. Loti dhe kujtimi, Besian; 11. Shpresa e kujtimi, Fushë Kosovë; 12. 26 marsi, Krusha e Vogël; 13. Kreshniku, Krusha e Madhe; 14. SH.B.ZH. Pejë; 15. Shoqata për Hulumtimin e Personave të Pagjetur, Prishtinë; 16. Rrezja e shpresës, Ferizaj).

të shumta para institucioneve ndërkombëtare dhe vendore, në Prishtinë dhe qytete të tjera, janë mbajtur shumë konferenca tematike dhe tryeza të rrumbullakëta, me temën për ndriçimin e fatit të njerëzve tanë të cilët i kërkonim.

KKAFZHK dhe OJQ-të vendore, kanë ndihmuar procesin e hulumtimit dhe të gjetjes edhe të varrezave të shumta masive dhe individuale të viktimave të vrara dhe të masakruara e të groposura në lokacione të ndryshme në vendin tonë. Si është thënë edhe më parë, institucionet e shumta ndërkombëtare ishin përgjegjëse për gjurmimin e varrezave klandestine dhe zhvarrimin e mbetjeve mortore të njerëzve në Kosovë. Në këtë punë ndihmë dhe përkrahje të madhe kanë dhënë edhe OJQ-të vendore me praninë e tyre. Në periudhën mesi i qershorit 1999 dhe dhjetorit 2016 janë kryer 1 513 operacione në terren (gërmime). Këto operacione në terren kanë rezultuar në nxjerrjen e 6 097 grupeve të mbetjeve mortore (të plota dhe jo të plota). Është e rëndësishme të theksohet se 65 për qind e të gjitha mbetjeve mortore u gjetën më 1999-2000 nga ekipet mjekoligjore të TNKLJ-së, të cilat u identifikuan me metodën tradicionale të identifikimit vizual.⁴⁸

Nga numri total i mbetjeve mortore të viktimave të zhvarrosura gjatë kësaj periudhe kohore (1999-2000), ishin 6 097 trupa të viktimave të luftës, mbi dymijë, prej tyre ishin persona të evidentuar të zhdukur me forcë, të cilat i kanë marrë familjarët e tyre. Por, më vonë është konstatuar se në këtë proces janë përvjedhë gabime të shumta ngase identifikimi klasik me metodën tradicionale që është aplikuar nuk është i saktë në të gjitha rastet. Gjatë vitit 2000 përpjekjet e përgjithshme për gjetjen e personave të zhdukur ishin fokusuar në territorin e Serbisë. Kjo përpjekje u mundësua pas ekstradimit të Slobodan Millosheviqit në Hagë dhe zgjedhjeve të reja në Serbi. Administrata e re serbe shtoi kërkesat për trajtimin e krimeve të kryera nga regjimi i mëparshëm dhe në vijim u ndërmor edhe përpjekja për të gjetur personat e zhdukur. Kjo rezultoi përgjatë viteve, me gjetjen e shumë të zhdukurve, prej tyre rreth 900 kishin të bënin me luftën në Kosovë. Marrëveshjet e nënshkruara në vitin 2001 me Ministrinë e Punëve të Jashtme dhe Qendrën Koordinuese të Kosovës, krijuan bazën ligjore për KNPZH-në për të filluar ofrimin e ndihmës për Gjykatën e Qarkut në Beograd në vend-zhvarrimin Batajnica, në afërsi të Aeroportit të Beogradit.⁴⁹ KNPZH, përmes sistemit të laboratorit të ADN-së me kapacitet të lartë arriti të bënte 700 identifikime të mbetjeve të zhvarrosura në Batajnicë. KNPZH gjithashtu ofroi asistencë teknike edhe në dy zhvarrime

⁴⁸ Personat e zhdukur nga konflikti në Kosovë. (Raporti i KNPZH, 2017) f. 19.

⁴⁹ *Po aty*, (Raporti i KNPZH, 2017) f. 22.

të tjera në Serbi në vitin 2001, një në Petrovo Selo dhe një tjetër në Bajina Bashta.⁵⁰

Nga “Raporti përmbledhës mbi aktivitetet monitoruese të mjekësisë ligjore lidhur me gërmimet dhe mbledhjen e mbetjeve mortore në disa lokacione të ndërlydhura me Batajnicën... gusht-dhjetor 2002”, kuptojmë një pjesë të madhe të veprimeve kriminale të forcave policore dhe ushtarake të ish-Jugosllavisë, si dhe të krerëve të lartë të saj. Në hyrjen e këtij raporti, të shkruar nga antropologu i lartë i KNPZH-së për mjekësi ligjore, amerikani dr. Mark Skinner, i cili ka vëzhguar një seri prej pesë varrezave masive dhe tri elementeve që lidhen me to, të cilat janë hulumtuar nga ekspertët e emëruar nga Gjykata. Një monitorues i KNPZH-së ka qenë prezent gjatë periudhës qershor-shtator 2001, kur ekshumimet u ndërprejnë për të pritur ekshumimet e mëtutjeshme të vitit 2002. Pesë lokacione ishin procesuar brenda vitit 2001.

Është raportuar që afro 423 mbetje mortore janë zhvarrosur gjatë kësaj periudhe kohore. Shumica e këtyre varrezave janë sekondare; d.m.th. mbetjet mortore nuk janë të mbledhura dhe të varrosura menjëherë. Më saktë, ka ekzistuar periudha kohore gjatë së cilës mbetjet mortore janë dekompozuar dhe kanë qenë nën ndikime të ndryshme. Po ashtu, proceset e mbledhjes së kufomave, transporti i tyre dhe përfundimisht varrimi, kanë bërë që ato mbetje mortore të zbërthehen, dëmtohen, përzihen, e madje edhe të jenë të pakompletuara. Kjo gjë është e zakonshme për viktimat e konflikteve që kanë ndodhur në ish-Jugosllavi gjatë vitit 1992. Këto procese krijojnë një situatë të rëndë forenzike për ata që janë përgjegjës për ekshumimet dhe ekzaminimet e mbetjeve mortore për qëllime të identifikimit. Nga varreza masive Batajnica 1 thuhet se: “Janë zhvarros 36 individë, saktësisht 13 meshkuj, 14 femra dhe 9 fëmijë. Shtesë ka qenë, thuhet në këtë raport, edhe një fetus tetë muajsh. Po ashtu janë zhvarros edhe disa dokumente personale”.⁵¹ Në varrezën Petrovo Sello I, e cila nuk është monitorua nga të huajt, por deklarohet se në nivelin e ulët të saj, janë gjetur 13 kufoma të tërësishme dhe në pjesën e ndarë në nivelin sipërfaqësor tri kufoma, pra gjithsej 16 trupa viktimash. Ndërsa në varrezën Petrovo Sello II janë nxjerrë 59 kufoma. Një raport nga mediat jep njoftimin për 61 kufoma të zhvarrosura në Petrovo Sello II, një dokument personal dhe disa dokumente të tjera... Në Raportin e Institutit për Mjekësi Ligjore të Nishit, të publikuar nga mediat, theksohet: “Në 60 raste të viktimave, vdekja ishte

⁵⁰ Zhvarrimet në Serbi, 2001, Përmbledhje, 2002, f. 5.; Raporti i KNPZH, 2017, f. 22.

⁵¹ Ekshumimet në Serbi, 2001, Përmbledhje KNPZH. Beograd, qershor 2002, f. 4; (Vërejtje e hartuesit të këtij raporti: Marrë parasysh numrin e mbetjeve mortore, është e çuditshme se ka shumë pak dëshmi rreth mënyrës së vdekjes së këtyre individëve).

shkaktuar nga plagët më të shtëna, përderisa 9 të tjera kanë vdekur nga trauma prej mjeteve të mprehta, kurse për 8 raste shkaku i vdekjes shkruhet si i panjohur”.⁵² Në varrezën masive vijuese Batajnica II, ku u punua nga ekipet e njëjta prej 10 korrikut deri më 21 shtator 2001, nga kjo varrezë masive u nxorën 250 mbetje mortore. Mbetjet mortore në këtë varrezë ishin në shumicë të pakompletuara, ato ishin të përziera, duke e bërë kështu të vështirë gjurmimin e këmbëve dhe të duarve të viktimave, gjithashtu një numër i madh i gomave të automjeteve me rrjetat e tyre përbërëse ishin djegur brenda varrezës duke u munduar të shkatërrohen kufomat dhe kjo ishte njëra nga varrezat me më shumë kufoma, mbi 250 mbetje mortore.

Në vijim është raportuar që se së paku 269 individë janë zhvarrosur nga ky lokacion. Numrat janë të përafërt për shkak të arsyeve të përmendura në fillim të këtij dokumenti. *“Ishin 253 mbetje mortore në të cilat u vendosën etiketa gjatë ekshumimit, dhe ky numër është rritur pas ekzaminimit antropologjik të eshtrave të izoluara prej sektorëve anësor për 16 individë të tjerë. Është vërejtur se të gjithë individët nga kjo varrezë ishin meshkuj “civilë” të moshës adoleshente deri në atë të mesme. Diagnoza e vdekjes ishte e natyrës balistike. Mostrat e indeve të eshtrave për analizën e ADN-së, u morën nga të gjithë, 269 individët. Në këtë varrezë kishte shumë rroba (disa të djegura) dhe gjëra personale. Ishin më shumë se 10 letërnjoftime”*.⁵³

Varreza masive vijuese në territorin e Serbisë me trupat e viktimave shqiptarë të Kosovës, ishte ajo e Liqenit Peruqac. Varreza është gërmuar në zhavorrin e grykës pranë lumit Derventa, afër bregut të pjerrët të përbërë prej gurëve të vrazhdë dhe dheut të paktë. Ekipi rigërmoi një regjion prej 4x6 metra. Ata zbuluan mbetje mortore dhe komponentë të metalit të frigoriferit e kamionit në një thellësi prej 1.5 metra. Mbetjet mortore dhe dëshmitë tjera janë nxjerrë prej aty me punë dore. Të dy pjesët e kufomave, complete dhe jokomplete së bashku me rroba, janë zbuluar gjatë izolimit të një numri të eshtrave. Në këtë lokacion ishin 26 kufoma. Si shtesë, ishin edhe 52 kufoma parciale me etiketa edhe pse disa prej këtyre të fundit ishin eshtra të izoluar. Para ekzaminimit, përmbajtja e secilës mbetje qese ishte regjistruar me videokasetë dhe fotografi. Pjesët e pakompletuara të mbetjeve mortore janë mbajtur së bashku me rrobat. Këto të fundit janë pastruar me dorë, përshkruar, fotografuar dhe vendosur në kontejnerë me etiketa. Që të dyja, eshtrat dhe rrobat, ishin dëshmi të djegies në pjesët e izoluara të tokës. Është konkluduar që në këtë varrezë masive kishte së paku 48 individë, prej të cilëve ishte konstatuar se 38 ishin meshkuj dhe një ishte femër. Moshë e

⁵² Ekshumimet në Serbi, 2001, Përmbledhje KNPZH, 2017(Dokument i përmendur), f. 6.

⁵³ Ekshumimet në Serbi, 2001, Përmbledhje KNPZH, f. 8.

tyre i përkiste grupit të adoleshentëve dhe atyre më të vjetër. Mostrat e eshtrave prej të gjithë 48 individëve, si dhe pjesët e sipërme të paasociuara janë marrë për analizën e ADN-së. Në këtë varrezë shumë pak gjëra personale janë zhvarrosur. Në shumë raste, kishte dëshmi balistike si dhe plagë klasike në kokë të shkaktuara me armë zjarri”.⁵⁴ Nga ky konstatim i fundit dëshmohet se shumica absolute e këtyre pengjeve të luftës të evidentuar edhe si të zhdukur me forcë, mund të hetohet si përfundojë jeta e tyre. Në raportin e përmendur të KNPZH-së është sjellë edhe një tabelë me të dhëna për kufomat e plota (komplete) të ekshumuara gjatë gërmimeve në varrezat e Batajnicës:

Lokacioni	Numri i kufomave
BA 01	36
BA 02	269
BA 03	39
BA 04	0
BA 05	287
BA 06	0
BA 07	74
BA 08	0

Totali: 705.⁵⁵

Gjithashtu është me interes të cekët se në përmbajtjen e këtij raporti qëndrojnë edhe këto të dhëna: *“Gjatë pastrimit fillestar, si dhe gjatë gërmimit (në varrezën BA 05) ekipi i arkeologëve ka gjetur dëshmi të djegies përbrenda varrezës. Dëshmitë e këtij dëmtimi nga zjarri janë konfirmuar gjatë tërë gërmimit. Gomat (e vjetra) të makinave ishin vendosur në fund dhe pak a shumë nëpër tërë varrezën me qëllim që të ndihmojnë djegien e mbetjeve mortore. Një numër i kufomave ishte dëmtuar nga ky zjarr, disa edhe shumë rënd”. Në vijim thuhet edhe: “përbrenda kësaj varreze nga gjithsej trembëdhjetë shtresa të ndara të mbetjeve mortore, janë gjetur edhe regjistruar të paktën 287 persona. Asnjëra nga mbetjet mortore të gjetura në këto shtresa nuk janë vërejtur të kenë të veshura rroba ushtarake... disa kufoma kishin kartela të vogla plastike me numra të cilët ishin të ngjitur në jakët e rrobave të tyre”.*⁵⁶ Konsideroj se është me interes për drejtësinë të hulumtohet çështja e kartelave të vogla

⁵⁴ Ekshumimet në Serbi, 2001-Përmbledhje, Beograd, qershor 2002
ICMP.FSD.01.02.2 alb.

⁵⁵ Raporti përmbledhës për Batajnicën - Aktivitetet monitoruese të mjekësisë ligjore, Sarajevë, Prill, 2004, ICMP.FSD.16.04.2. alb. dok. f. 5.

⁵⁶ Raporti përmbledhës për Batajnicën... Sarajevë, prill, 2004, ICMP. (Dokument i cituar më parë), f. 8.

plastike, në rrobat e viktimave të civilëve (shqiptarë) në këtë varrezë masive në territorin e Serbisë!?

KNPZH, përmes sistemit të laboratorit të ADN-së me kapacitet të lartë arriti të bënte 700 identifikime të mbetjeve të zhvarrosura në Batajnicë. KNPZH gjithashtu ofroi asistencë teknike edhe në dy vendzhvarrime të tjera në Serbi në vitin 2001, një afër Petrovo Selo dhe një tjetër afër Bajna Bashta. Deri në vitin 2006, KNPZH ndihmoi autoritetet serbe për të identifikuar 882 mbetjet mortore të personave të zhdukur. Të gjitha këto mbetje mortore të gjetura dhe të identifikuara në këto tri varreza masive në territorin e Serbisë ishin trupa të personave të zhdukur (shqiptarë) të Kosovës. Në shkurt të vitit 2002, UNMIK-u dhe RFJ nënshkruan protokollin për vendosjen e marrëdhënieve në mes të dy palëve për riadhesimin përtej kufirit të mbetjeve të identifikuara njerëzore. Procesi i kthimit të këtyre mbetjeve te familjet në Kosovë filloi në vitin 2003.

Në vitin 2004, Fondi për të Drejtën Humanitare me seli në Beograd, në bazë të informacioneve të marra nga burime të shumëfishta të pavarura, publikoi informacionin se mbetjet njerëzore nga konflikti në Kosovë ishin asgjësuar në dy raste, më 16 dhe 24 maj të vitit 1999, në fabrikën e aluminit në Maçkaticë (afër Surdulicës) në Serbinë Jugore. Prokuroria për Krimet e Luftës në Serbi, Gjykata Hetuese serbe e Vrajës dhe një ekip mjekoligjor serb kishin bërë hulumtime. Rezultatet e atyre hetimeve nuk u bënë asnjëherë publike.⁵⁷ Ndoshta do të vije koha kur e vërteta për krimet e tilla do të ndriçohet. Në vitin 2013, kishin filluar hulumtimet në një gurore të braktisur në afërsi të qytetit të Rashkës në Serbi, në lokacionin e quajtur Rudnica. Përkundër lojërave të shumta serbe më në fund nga hulumtimet intensive dhe insistimi i KQPZHK-së u gjetën trupat e 52 viktimave të luftës në Kosovë nga masakra e Rezallës. Në bazë të dëshmive të proveniencës serbe në Drenicë, po edhe në fshatin Rezallë në këtë periudhë kur është kryer masakra ndaj civilëve shqiptarë ka vepruar edhe Ushtria e Jugosllavisë⁵⁸ Në frymën e këtyre angazhimeve të kësaj kohe, vazhduan hulumtimet edhe në vendvarrezën masive të dyshuar në Kizhevak në territorin e Serbisë afër Rudnicës, ku gjithashtu u gjeten mbetjet mortore të

⁵⁷ Humanitarian Law Center, The cover-up of evidence of crimes during the war in Kosovo: The Concealment Bodies Operation, 2017, f. 53-54.

⁵⁸ Fond za humanitarno pravo, Dosje Rudnica, Beograd, 2015, f. 26 (U Rezali je delovao 2. Motorizovani bataljon 37. Mtbl. VJ, pod komandom Dejana Randjelovica, opremlen tenkovima i oklopnim vozilima. Jedna ceta ovog bataljona je sa pripadnicima policije i uz podrsku artilerije 37. Mobr VJ vrsila "blokadu, pretres, razbijanje i unistenje STS (Shiptarske Teroristicke Snage) u naselju Rezale, koje se zove Delijaj mahala, iz kojeg su, prema izjavama svedoka, civili isterani iz kuca, odvedeni u dvoriste Hashima Dergutija, a potom strelani...).

9 viktimave të shqiptarëve të Kosovës. Pas identifikimit u konstatua se ishin pjesë e viktimave të masakrës të Rezallës.⁵⁹ Kështu nga viti 2001 e deri në vitin 2021, në territorin e Serbisë janë gjetur 950 trupa të shqiptarëve të Kosovës të vrarë dhe pastaj të zhdukur dhe për të fshehur gjurmët e krimeve u shpërndan dhe u gëposën në lokacione e përmendura më parë.

Në përmbyllje të këtij studimi do të bëjmë një rikapitullim. Gjatë viteve të agresionit të Republikës Federale të Jugosllavisë (Serbi, Mali i Zi) në Kosovë, më 1998-1999 u evidentuan nga Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (KNKK) 6 057 persona të zhdukur me forcë. Këtë numër të madh të personave të zhdukur e përbëjnë përfaqësues të të gjitha nacionaliteteve dhe të grupeve etnike të popullatës së Kosovës. Duhet veçuar se në fokus të sulmeve e dhunës së agresorit ishte popullata shqiptare, e cila përbënte rreth 90% të popullsisë së përgjithshme. Gjithashtu edhe krimet dhe dëmet e shkaktuara nga pushtuesit sllav ishin të përmasave më të larta ndaj tyre. Në bazë të evidencave të institucioneve shtetërore të Kosovës, organizatave të ndryshme vendore e ndërkombëtare, numri total i personave të zhdukur me forcë gjatë periudhës të luftës së viteve 1998-1999 në Kosovë ishte 6 057 njerëz. Prej tyre 1 374 janë vizituar në burgjet serbe nga KNKK, ose më vonë janë lajmëruar të gjallë.

Nga institucionet vendore, me kërkesë të familjarëve, 216 raste të personave të evidentuar të zhdukur të luftës janë shpallur të vdekur, ku rastet janë mbyllur për arsye administrative. Ndërsa deri në qershor të vitit 2019 nëpër varreza të jashtëligjshme janë gjetur, identifikuar dhe dorëzuar familjeve 2 820 persona të zhdukur. Në bazë të këtyre të dhënave deri në këtë kohë, qershor 2019 janë mbyllur 4 410 raste të personave të zhdukur në Kosovë gjatë viteve të luftës së fundit.⁶⁰ Ka mbetur obligim i institucioneve të Republikës së Kosovës - Komisionit Qeveritar për Personat e Zhdukur, të hulumtojnë dhe të sigurojnë informacion, t'i gjejnë edhe 1 647 persona të zhdukur për të cilët familjarët e tyre nuk kanë asnjë informacion për vendndodhjen apo statusin e tyre jetësor. Këto janë të dhëna zyrtare statistikore për punët në hulumtimin, gjetjen dhe ekshumimin e varrezave të personave të zhdukur gjatë periudhës kohore nga përfundimi i luftës në Kosovë e deri në fund të vitit 2019.

⁵⁹ Fondi për të drejtën humanitare, Raporti i punës për vitin 2021, f. 28.

⁶⁰ Raport i KQPZHK-së, 16.05.2019, Prishtinë, f. 1.

